

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

ПЕТРО КРАЛЮК

СПРАВЖНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПРО ЩО ГОВОРЯТЬ
ЛІТОПИСИ ДАВНІХ ЧАСІВ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

Вступ

Історія давньої Русі ховається в «темряві віків». Головним її джерелом є літописні оповіді. До нас вони дійшли не в первісному вигляді, а в пізніших списках. Найдавніші з них датуються кінцем XIV ст., основна ж частина — XV–XVII ст. Це Іпатіївська група, до якої належать списки: Іпатіївський (початок XV ст.), Хлебніковський (кінець XVI ст.), Погодінський та Єрмолаївський (обидва з XVII ст.); Лаврентіївсько-Троїцька група зі списками Лаврентіївським (кінець XIV ст.), Радзивіллівським і Московсько-Академічним (обидва з XV ст.) та нині втраченим Троїцьким (XIV–XV ст.). Іпатіївський список іменують ще «Повістю временних літ»¹. Окрему групу становлять списки Новгородського першого літопису².

Історія давньої Русі ховається в «темряві віків». Головним її джерелом є літописні оповіді.

Уважають, що найдавніші записи, які використовували під час укладання літописних зводів, могли з'явитися в XI ст. Справді, це був час, коли в Русі утвердилося християнство й розвивалася писемність. Щоправда, порічна фіксація подій у давньоруських літописах трапляється з другої половини IX ст., а до початку й середини X ст. належать навіть записи договорів руських князів із правителями Ромейської

¹ У книзі використано Іпатіївський список у перекладі сучасною українською мовою під назвою «Повість минулих літ». Перекладач — Леонід Махновець.

² Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998. С. 14–15.

Прихід апостола Андрія з учнями до місця заснування Києва;
благословення Андрієм цього місця й воздвиження хреста
на високому березі Дніпра

(Візантійської) імперії¹. Загалом же опис подій IX–X століть має в літописах легендарний характер і, схоже, базувався на усних оповідях. Однак не виключено, що якісь фрагментарні записи могли робити й у ті далекі часи. Тим паче, що з другої половини IX ст. на теренах Русі набуло певного поширення християнство й тут могли з'явитися свої книжники. Та все ж говорити, що літописці були свідками подій часів становлення Русі, не варто. До того ж літописні повідомлення записували й переписували в різний час, й іноді вони зазнавали суттєвих змін. На літописців впливали різні чинники — релігійного,

¹ Ромейську імперію дослідники традиційно іменують Візантійською імперією. Однак терміни «Візантія» чи «Візантійська імперія» ввели західноєвропейські науковці. Жителі цієї держави вважали себе спадкоємцями римлян і називалися ромеями, про що детальніше йтиметься далі.

ідеологічного, політичного й культурного характеру. Усе це потрібно враховувати, звертаючись до давньоруських писемних пам'яток.

Також є проблемною хронологія давньоруських літописів¹. Нерідко в них бачимо «зміщення дат» на кілька років, а то й на більш значні періоди². Трапляються й такі випадки, коли літописець під однією датою записує низку подій, що відбувалися в різний час.

Звісно, окрім літописів, є інші писемні джерела, зокрема зарубіжного походження. Але, на відміну від літописів, вони не дають цілісної картини руської історії. Переважно ці твори стосуються окремих історичних моментів. Окрім того, такі джерела мають на собі не меншу печать суб'єктивізму, ніж літописи. Та й писали їх часто автори, які жили далеко від Русі, користувалися інформацією з других чи навіть третіх уст, а тому мали не зовсім адекватні уявлення про давньоруські реалії. А якщо так, то рівень довіри до цих авторів і їхніх творів зазвичай не вищий, ніж до наших літописів.

Певну інформацію можуть дати археологічні джерела. Проте вони допомагають в осмисленні загальних тенденцій історичного розвитку, «створюють тло» для історичних подій. Варто також враховувати, що «діапазон інтерпретацій» цих джерел часто є доволі широким. Не слід забувати й про те, що дані археології за відповідного подання використовували й використовують в ідеологічних цілях

¹ У книзі в разі посилань на давньоруські літописні джерела використано традиційне для них літочислення від «початку світу». Натомість паралельно зазначено роки за літочисленням «від Різдва Христового».

² Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977. С. 250–257.

для доведення «правоти» певних концепцій історичного характеру.

З огляду на вищесказане, зрозумілим стає наше звернення до літописів, передусім до «Повісті минулих літ» Іпатіївського списку. Це не означає, що ми будемо сліпо йти за цим джерелом. Однак вважаємо, що воно дає змогу простежити головні моменти в становленні Русі як державного утворення і як етнополітичної реальності.

Звісно, наше ставлення до цієї писемної пам'ятки є критичним. Ми звертатимемо увагу на «нелогічні моменти»

Наше ставлення до цієї писемної пам'ятки є критичним. Ми звертатимемо увагу на «нелогічні моменти» в цьому творі, намагатимемось читати «поміж рядків», реконструюватимемо події, намагаючись уникати суб'єктивності літописців.

в цьому творі, намагатимемось читати «поміж рядків», реконструюватимемо події, намагаючись уникати суб'єктивності літописців. І в такий спосіб на основі цього писемного джерела відтворювати «справжню історію» давньої Русі. Звісно, використовуючи

водночас інші джерела, які дещо доповнюють, а то й «розшифровують» «Повість минулих літ».

Коли ще не було варягів

Історики, посилаючись на літописні джерела, передусім «Повість минулих літ», витворили «канонічну» схему становлення Руської держави. Починається вона із «закликання варягів».

У цьому творі під 6370-м роком (862-м від Різдва Христового за константинопольським літочисленням) розповідається про те, що буцімто мешканці землі, де проживали ільменські слов'яни (пізніше цю землю почали іменувати новгородською), спочатку платили данину варягам. Проте в якийсь момент вони вирішили не давати цієї данини й вигнали варягів «за море». «І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву»¹.

Історики, посилаючись на літописні джерела, передусім «Повість минулих літ», витворили «канонічну» схему становлення Руської держави. Починається вона із «закликання варягів».

Археологічні дослідження нібито підтверджують цю версію. Стара Ладога (сканд. Альдейгъ, Альдейгъборг) на річці Волхов, яку вважають столицею ільменської Славії, куди начебто закликали варягів, розташовувалась на важливому торговому шляху, який вів із Балтійського моря через волзький водний шлях до багатих мусульманських країн Азії. Саме цим шляхом у IX ст. до Європи постачали срібні монети, якісні

¹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. С. 12.

Заснування Києва трьома братами Києм, Шеком і Хоривом (які зайняли три гори) та їхньою сестрою Либіддю (стоїть)

ремісничі вироби із Середньої Азії та Персії, екзотичні продукти з тих країн та Індії. Водночас Стара Ладога лежала й на шляху «з варяг у греки», який вів із Балтії до Римської імперії. Про нього детальніше йтиметься далі.

Саме Стару Ладогу деякі списки «Повісті минулих літ» називають місцем, куди прийшли покликані варяги. Щоправда, є і списки, які цим місцем представляють Новгород. Проте, судячи з археологічних даних, Новгород на середину IX ст. практично не існував. Як місто, важливий торговий пункт він виник пізніше. Звідси, власне, і назва — Новгород, тобто нове місто порівняно зі старими містами, які існували тут раніше.

Археологічні дані дають підстави твердити, що Стара Ладога існувала ще у VIII ст. як слов'янське городище. Однак у середині IX ст. вона зазнала руйнації — імовірно, унаслідок нападу ворогів¹. У низці скандинавських «саг про давні часи»

¹ Кузьмин С. Л., Волковицкий А. И. Пожары и катастрофы в Ладоге: 250 лет непрерывной жизни? Ладога — первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни: Седьмые чтения памяти Анны Мачинской: Сборник статей / Ред. Дмитрий Алексеевич Мачинский. Санкт-Петербург, 2003. С. 45–57.

розповідається про вдалий напад норманів на Стару Ладогу й захоплення цього міста¹. Спокусливо висунути версію, що сталося це внаслідок норманського, власне варязького, завоювання. Щоправда, твердити зі стовідсотковою впевненістю, що це відбувалося саме так, ми не можемо. І все ж саме відтоді археологія фіксує помітну скандинавську присутність у Старій Ладозі.

Зокрема, у цьому місті, на урочищі Плакун, у 850–925 рр. існувало окреме скандинавське кладовище, де були й жіночі поховання. Щоправда, його матеріали загалом скромні. Тобто можемо говорити, що скандинави становили в цій факторії

Принесення Русі данини різними народами

¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 199.

меншість. Проте це була активна меншість, яка утримувала владу в поселенні й контролювала важливу частину торгового шляху, що проходив через це місто.

Загалом же значну частину шляхів у Східній Європі в період раннього Середньовіччя контролювали скандинави-нормани, яких на Русі іменували варягами. Останні для здійснення прибуткових торгових операцій створювали корпорації, які мали військовий і водночас торговий характер. Варто враховувати, що в той час військова справа була тісно пов'язана з торгівлею. перевозити товари (особливо на значні відстані) без належної військової охорони було неможливо. Водночас торгово-військові ватаги часто самі чинили напади з метою збагачення.

Такі ватаги, очолювані варягами, створювали на торгових шляхах свої факторії. Однією з них і стала Стара Ладога. За своїм складом ці факторії переважно були космополітичними. У них проживало як прийшле, так і місцеве населення. «Суспільства Балтійського регіону... — писав відомий український історик Омелян Пріцак, маючи на увазі, зокрема, протодержавні утворення, що виникли на схід від Фінської

Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільнотою морських кочовиків та жителів почасті «східних», а подекуди полісних міст і торговельних поселень.

затоки, — звичайно ж, не складали національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільнотою морських кочовиків та жителів почасті «східних», а подекуди полісних міст

і торговельних поселень. Руси й фризи виступали міжнародними торговцями, що підтверджує теорію про створення

Царювання візантійського імператора Іраклія

ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками. Цей тип спеціалізованого суспільства «нижчої» культури ще не знав літератури чи сакральних текстів — основи культури «вищої». У міських торговельних поселеннях користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше *linguae francae* служили для професійного вжитку. Таким чином, оте професійне суспільство типу «нижчої культури» не було обмежене ні певною конкретною територією, ні «вищою» релігією (священний закон), об'явлення якої закріплюється письмом (писемна мова)¹.

Правителі таких факторій, маючи військові загони, намагалися місцевих людей, що жили на околицях, зробити данниками. Тому можна вважати правдивим літописне

¹ Пріцак О. Походження Русі. Т. I: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. С. 95.

свідчення, ніби варягам словени, тобто ільменські слов'яни, та інші племена із цих земель платили данину.

У «Повісті минулих літ» під роком 6370-м (862-м від Різдва Христового) так розповідається про закликання варягів: «Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні звуться свеями, а другі — норманами, англами, інші — готами — отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами»¹.

Як бачимо, до варягів-русі звертається своєрідний «інтернаціонал». Це не лише представники слов'янських племен. Це також угро-фінські (точніше — прибалтійсько-фінські) племена. Археологічні дані свідчать, що саме такий «інтернаціонал», доповнений варягами, проживав у містах цього регіону — і в Старій Ладозі, і в Новгороді.

Щодо місцевих слов'янських племен, то ними були словени й кривичі. Кривичі проживали на теренах верхів'я Волги, Дніпра й Двіни². Імовірно, це самоназва цього субетносу. При-

наймні її широко вживали й використовували.

Певні питання стосуються походження назви «словени». Схоже, вона не була «органічним етнонімом». Ця назва радше вказувала на те, що словени — це пришле слов'янське населення, яке

Щодо місцевих слов'янських племен, то ними були словени й кривичі. Кривичі проживали на теренах верхів'я Волги, Дніпра й Двіни. Імовірно, це самоназва цього субетносу. Принаймні її широко вживали й використовували.

¹ Літопис руський. С. 12.

² Дермант А. Кривичи (историко-этнографический очерк). Предыстория белорусов с древнейших времён до XIII века. Минск, 2010. С. 211–241.

Посольство слов'ян до варягів; поход варязьких князів
зі своїми родами в слов'янські землі

опинилося в регіоні, де проживали угро-фіни¹. І їм важливо було вказати на свою слов'янську ідентичність. Схоже, це могли бути вихідці з нинішнього українського Подніпров'я. На це звертав свого часу увагу Микола Костомаров, який бував на теренах Новгородської землі й проводив там польові дослідження². У своїй відомій праці «Дві руські народності» дослідник указував на вражаючу «схожість південної говірки (тобто української мови — П. К.) з новгородською, якої не можна не помітити й тепер, після багатьох переворотів, що сприяли тому, щоб стерти і змінити її». Учений говорив про безліч спільних ознак, які існували та існують між українцями й новгородськими словенами. Саме ці етноси, на його думку, були найбільш споріднені в Східній Європі. Костомаров

¹ Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли. Санкт-Петербург, 2000.

² Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989. С. 530.

дотримувався думки, що «частина південноруського племені (тобто українців — П. К.), відірвана силою невідомих нам тепер обставин, віддалилася на північ і там осіла зі своєю говіркою і з початками свого суспільного життя, виробленими ще на колишній батьківщині»¹.

Під чуддю давньоруські літописці переважно розуміли прибалтійсько-фінські етноси, які проживали в районі Фінської затоки². Поширеною є думка, що це були предки естонців³.

Весь — це також фінське плем'я, яке проживало на схід від Фінської затоки — у районі т. зв. Міжозер'я (озера — Нево, тобто Ладозьке, Онега та Біле). На цих теренах, власне, і була Стара Ладога, розміщуючись на річці Волхов неподалік місця, де та впадає в Ладозьке озеро. Уважають, що весь дала початок таким етносам, як вепси й частково карели⁴.

Отже, попри міфічність літописної оповіді про «закликання варягів», маємо в ній відносно адекватне відображення

Попри міфічність літописної оповіді про «закликання варягів», маємо в ній відносно адекватне відображення ситуації, яка існувала на теренах, котрі пізніше почали вважати Північною Руссю.

ситуації, яка існувала на теренах, котрі пізніше почали вважати Північною Руссю. Тут живе фінське та слов'янське населення. Але воно «закликає» до себе правити варягів. «Північна Русь» була ніби конгломератом трьох

¹ Костомаров М. Дві руські народності. Київ, 2012. С. 11.

² Агеева Р. А. Об этнониме чудь (чухна, чухарь). Этнонимы. Москва, 1970. С. 194–203.

³ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 264.

⁴ Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв. Москва, 1973; Голубева Л. А, Кочуркина С. И. Белозерская весь (по материалам поселения Крутик IX–X вв.). Петрозаводск, 1991.

етнічних груп — варягів, які стали панівною елітою, фінського та слов'янського населення.

Під тим же 6370-м роком (862-м від Різдва Христового) читаємо далі: «І вибралися троє братів із родами своїми і з собою всю узяти русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля»¹.

Цей уривок породив численну літературу. Він став одним із головних аргументів у т. зв. нормандській теорії, суть якої зводиться до того, що Русь створили скандинави-нормани². Щоправда, якщо проаналізувати «Повість минулих літ», то не все має такий однозначний вигляд.

Князювання варязьких братів — Рюрика, Синеуса та Трувора

¹ Літопис руський. С. 12.

² Про дискусії між норманістами й антинорманістами див.: Прицак О. Походження Русі. Т. 1. С. 67–71; Клейн Л. С. Спор о варягах. Москва, 2009.

Звісно, немає підстав заперечувати, що т. зв. варяги відіграли помітну роль в економічних і суспільно-політичних процесах Давньої Русі. Особливо це стосується півночі, де вони намагалися контролювати торгові шляхи з Балтійського моря по Дніпру й по Волзі. Важливим осередком на цьому шляху, як зазначалося, була Стара Ладога, де ніби й став правити Рюрик.

Літописні варяги — це не обов'язково скандинави (шведи, норвежці, датчани). Із цього приводу варто звернутися до міркувань Омеляна Пріцака. Він уважав, що вікінги й варяги, які мало чим різнилися між собою, були професійними воїнами, котрі забезпечували охорону морської та річкової торгівлі. «Марно, — писав цей дослідник, — намагатися визначити національність вікінгів і варягів. Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, кому потребувалося їхнє вміння і хто міг платити за роботу»¹.

Такий погляд можна сприймати як крайнощі. Усе-таки вікінги й варяги були вихідцями з певних етнічних се-

Розповідаючи про закликання варягів, літописець лише пунктирно описує діяльність Рюрика: той починає княжити в Старій Ладозі й посилає своїх братів у інші важливі стратегічні пункти своєї землі. Щодо якихось ідеологічних заходів Рюрика, то тут — повне мовчання.

редовищ (переважно північногерманських), які хоча б частково продовжували зберігати свою ідентичність. Однак не можна заперечувати й того, що серед них було й чимало представників західнослов'янських етносів, які осіли на південному узбережжі Балтійського моря.

¹ Пріцак О. Походження Русі. Т. I. С. 90.

Розповідаючи про закликання варягів, літописець лише пунктирно описує діяльність Рюрика: той починає княжити в Старій Ладозі й посилає своїх братів у інші важливі стратегічні пункти своєї землі. Щодо якихось ідеологічних заходів Рюрика, то тут — повне мовчання. Це й зрозуміло. Адже твір писав християнин. І в нього не було жодного бажання говорити про язичницьку діяльність князя.

Чи можна вести мову про існування держави Рюрика в Північній Русі в IX ст.? Принаймні «Повість минулих літ» на це не вказує. Про діяння Рюрика нічого не розповідається, окрім того, що він осів у Старій Ладозі, а його брати — в інших факторіях, Білому озері та Ізборську. Напевно, Рюрик стояв на чолі торгово-військової корпорації, яка, з одного боку, займалася торгівлею між країнами Сходу й Балтикою, а, з другого боку, користаючись військовою силою, визискувала місцеве населення, вимагаючи від нього продукцію, частина якої йшла на власні потреби варяг, а частину пускали в торговий

Аскольд і Дір, які просять у Рюрика в Новгороді дозволу на поход у Царгород; прибуття Аскольда й Діра на кораблях із дружиною до Києва

Зміст

Вступ	3
Коли ще не було варягів	7
Обри і слов'яни	30
Данина хозарам	37
Руси, слов'яни й угри	49
Русь і Ромейська імперія	59
Аскольд і Дір — хрестителі Русі й творці Руської держави?	80
Легендарний Олег	101
Слов'янофільство «Повісті минулих літ»	126
Війна з деревлянами	142
Держава княгині Ольги та сватання до неї ромейського імператора Костянтина Багрянородного	165
«Слов'янська революція» в Києві	189
Незвичний і незручний князь Святослав	200
Як київські князі терени Правобережної України завойовували.	232
Релігійна політика княгині Ольги і князя Ярополка. Чи могла Русь прийняти західний (римо-католицький) варіант християнства?	239
Як князь Володимир «вибирав віру»?	250
Чи правильно князь Володимир «вибрав віру»?	297
Анастас — справжній хреститель Русі?	307